

Türk Siyasi Değişiminde Anadolu Burjuvazisi

Selahaddin BAKAN¹

Hasan ÇİMEN²

Öz

Cumhuriyeti kurulduğu yıllarda, yeterli sermaye birikimi ve güçlü burjuvazinin yetersizliği nedeniyle, siyasi-bürokratik kesimlerin ülke yönetiminde belirleyici etkisi söz konusu olmuştur. Siyasi ve bürokratik kesimle uyumlu ilişki geliştiren devletçi burjuvazi, piyasa ve rekabet koşullarından ziyade, devleti yönetenlerle geliştirdiği patronaj ilişki sayesinde ekonomide etkili olmuştur. Bu durum, siyasal hayatta güçlü ve örgütlü yapılardan ziyade, tekçi bir toplum modeline elverişli ortam hazırlamıştır. Ancak 1970’li yıllardan itibaren dünya ölçeğinde yayılan “neo-liberal” veya “yeni sağ” düşüncesinin Türkiye’deki siyasi temsilcileri ve Anadolu burjuvazisi, Türkiye’deki değişimin önünü açmıştır. Bu bağlamda Türkiye’de 1980’li yıllar; yeni ekonomi anlayışın gelişmesinde ve İslami düşünce ve sermayenin güçlenmesinde dönüm noktasını oluşturmuştur. Erbakan’la siyasette temsil edilen bu kesim, Özal döneminde ekonomi ve siyasette etkin olmaya başlamış sonuçta Erdoğan dönemiyle de siyaseti değiştiren ve dönüştüren aktör olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Devletçi Burjuva, Anadolu Burjuvazisi, Siyasi Değişim

The Anatolian Bourgeoisie in Turkey’s Political Change

Abstract

In the years when the Republic was founded, due to the lack of sufficient capital accumulation and the strong bourgeoisie, it was the decisive influence of the political-bureaucratic sectors. The statist bourgeoisie, which develops a harmonious relationship with the political and bureaucratic sector, has been influential in the economy thanks to the patronage relationship developed by the state rulers, rather than market and competition conditions. This situation has created a favorable environment for a model of single society that is far from strong and organized structures in political life. However, since the years 1970 spread worldwide "neo-liberal" or "new right" political representatives and the idea of Turkey's Anatolian bourgeoisie, paved the way for change in Turkey. In this context, the year 1980 in Turkey, formed the turning point, in the new economic understanding and the strengthening of Islam. This sector, which is represented politically by Erbakan, started become effective at the economy during Özal perid, As a result, became an actor who changed and transformed politics in Erdogan period.

Keywords: Statist Bourgeois, Anatolian Bourgeoisie, Political Change

1. Giriş

Türk siyasetine Osmanlı’dan tevarüs eden patrimonyal devlet ve siyaset anlayışının ekonomideki uzantısını, dış rekabete kapalı, devlet tarafından korunan ve kullanan sermaye

¹ İnönü Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

² İnönü Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Doktora Mezunu

sahipleri oluşturmuştur. “Planlı ekonomi” veya “karma ekonomi” olarak ifade edilen devletçi ekonomi mantığı 1980’den sonra değişmeye başlamıştır. Değişimde sürecinde; tüm dünyada neo-liberal ekonomik sistemin tırmanışa geçişi ve bloklar arası yumuşamanın etkisi, Sovyetler Birliği’ndeki değişim hareketi ve Avrupa Birliği (AB)’nin ekonomik ve siyasi bir güç olarak ortaya çıkması etkili olmuştur (Özen, 2011:124). Söz konusu değişimde, dış dinamiklerin yanında, gerek Özal’ın değişimci ve farklı siyaset anlayışının etkisi, gerekse 1970’li yıllardan itibaren serpilip güçlenmeye başlayan ve muhafazakâr değerleriyle birlikte siyaset ve ekonomide var olmayı amaçlayan Anadolu burjuvazisinin etkisi yadsınamaz. Kimi zaman “İslamcı Sermaye” olarak da adlandırılan Anadolu Sermayesi, Erbakan’ın siyasete atılmasıyla siyasal alanda temsilcilik kazanmış, 1990’lı yılların başında Müstakil Sanayici ve İşadamları Deneği (MÜSİAD) adı altında örgütlenerek, İstanbul merkezli Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD)’nin karşısına, Anadolu sermayesinin temsilcisi olarak çıkmıştır.

Anadolu burjuvazisi, Özal’ın açtığı neo-liberal ekonomi politikaları benimseyip dış ekonomik pazarlara başarıyla adapte olmuş, sahip oldukları muhafazakâr değerler temelinde liberal ekonomi ve siyasi politikalarla barışık olabileceklerini göstermiştir. 28 Şubat döneminde “yeşil sermaye” veya “irticai sermaye” şeklinde karalama kampanyalarına maruz kalsa da, yaşanan tecrübelerle kendisini dönüştüren Anadolu burjuvazisi, muhafazakâr veya İslamcı düşünceyle arasına mesafe koymuş daha liberal tavır takınmaya özen göstermiştir. 1990’lı yılların sonunda baş gösteren ekonomideki krizin de önemli etkisiyle iktidara gelen AK Parti’nin “muhafazakâr demokrat” çizgisi, Anadolu burjuvazisinin dönüşmesinde ve güçlenmesinde elverişli ortam sağlamıştır. AK Parti’yle birlikte hareket eden Anadolu burjuvazisi, Şahin’in de belirttiği gibi (2010:95), özellikle Ortadoğu ve Afrika pazarlarına açılarak, hem ekonomik hem de siyasi ve kültürel ilişkiler yönünden dış politika felsefesini zenginleştirerek değişiminin öncülüğünü yapmıştır.

2. Kuruluşundan 1980’lere Türk Siyasetinin Belirleyici Aktörleri

Batı siyasi tarihinde, önemli değişim ve dönüşüm hareketlerinin ekonomik sınıf temeline dayandığı veya en azından bu konuda burjuvazinin önemli itici güç olduğu, İngiliz Sanayi ve Fransız devrimlerinin burjuva karakterli devrimler olduğu zira ekonomiye hâkim güçlerin, siyaseti de önemli ölçüde etkilediği bilinmektedir (Şahin, 2010:95). Türkiye’de ise, ulusal kalkınmanın devlet öncülüğünde sağlanması düşüncesi, hem ekonomik temelde güçlü bir sınıfın yokluğu hem de devletin toplumu dönüştürme projesinin bir gereği olduğu söylenebilir. Bunun yanında, devletçi politikalar ve devlet aracılığıyla kalkınma stratejisi, modernleşme sürecinin de önemli bir parçası olarak görülmüştür (Eren ve Bakan, 2017,132).

1923 İzmir İktisat Kongresi'nde, iktisat vekili Mahmut Esat Bozkurt, ülkenin karma sistemi takip etmesi gerektiğini, ekonominin kısmen devlet, kısmen de “teşebbüsü şahsi” tarafından deruhte edileceğın söyleyerek hükümetin resmi görüşünü belirtmiştir. bu durum 1970'lerin sonuna kadar ülkenin ekonomik sistemini belirlemiştir (Güner, 1978:13,33,34). Bu dönemde Türkiye'de milli bir burjuvazi yaratma projesi, sanıldığı gibi milli sermayeyi artıran, özel teşebbüsü harekete geçiren ve ulusal kökenli ekonomik bir düzenin altyapısını oluşturan kamusal hedeflerden ziyade, asker ve sivil bürokrasinin palazlanmasını sağlayacak türden özel girişimlere sahne olmuştur (Duman, 2007). Söz konusu anlayış ve uygulamalar neticesinde devleti yöneten ve yönlendiren siyasi, bürokratik kadrolarla iktisadi güç unsurları ortak paydada buluşmuştur.

2.1. Siyasi-Bürokratik Yapı

Yeni kurulan Cumhuriyette, tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi, devletçi siyaseti/bürokrasiyi dengeleyecek bir ticari sınıf veya mülk sahibi olmaması veya mevcut olan farklı etnik kesimlerin de ülkeyi terk etmesiyle, söz konusu yapı bu alanı kontrol etme ve belirleme fırsatını yakalamıştır. Böylece merkezîyetçi bürokrasinin hem kendi statüsünü garanti altına almasının hem de devlet eliyle oluşturulan burjuvanın, devlete bağlı ve mecbur kılınmasının koşulları oluşturulmuştur (Keyder, 2004:168). Boratav'a göre (2005:14,15,18), 1925'te Aşar'ın kaldırılmasıyla, köylülükle dolaysız bölüşüm karşıtlığını sona erdiren bürokrasinin üst düzeyinde yer alan kişilerle, bazı egemen sınıflar arasında özel ve sistematik ilişkiler, Cumhuriyet tarihi boyunca sürekli olagelmıştır. Bu bağlamda ekonomide ve dolayısıyla siyasette burjuvazinin bir türlü egemen olmayışı, bürokrasinin bir türlü giderilemeyen iktisadi varlığı, “devletçilik” uygulamaları nedeniyle mümkün olmamıştır. Bu sistemde devlet, bir yandan kapitalizme uygun ulusal pazar ekonomisini kurarken diğer yandan bu alandaki çıkar gruplarını baskılayarak kendi eliyle ulusal ekonomi ve burjuvazi oluşturma çabalarıyla dayanışmacı sistemi oluşturarak, kendisinden özerk bir alanın oluşturulmasını “ulusal bütünlüğe yönelik tehdit” olarak görmüştür. Keyder'in belirttiği gibi (2004:174), ulusal kalkınmacılıkta esas olarak, “ulusal toplum” oluşturulmaya çalışılmakta, iktisadi politika da bu amaç için uygulanacak bir araç olarak kullanılmaktadır. Duman'ın (2007) belirttiği gibi, Türkiye'de ulus-devletin kurucu kadroları, güçlerini burjuva sınıftan değil, göbek bağıyla bağlandıkları bürokratik devlet geleneğinden almış, kısaca burjuva devlet, burjuva toplumundan önce doğmuştur. Bir resmî ideoloji olarak devletçilik ise mevcut düzeni devam ettirmek şeklinde anlaşılmıştır. Devletçilik anlayışı, sadece iktisadi kalkınma stratejisi olmanın yanında, siyasi ve kültürel boyutları olan, Kemalist düşüncenin yerleşiklik

kazanmasında ve sınıf farklılıklarının önlenmesinde işlevsel olmuştur. Zira, Cumhuriyet elitlerinin, toplumu dönüştürme projesiyle örtüşmüştür. Köker'e göre (2002:111), "laiklik" ve "milliyetçilik" ilkeleri gibi devletçilik de, siyasi ve kültürel boyutlarıyla aynı düzeyde temel ve değişmez bir ilke olup, "halkçılık" ilkesiyle örtüşmekte zira halkçılık, çıkarları çatışan sınıfların bulunmadığı bir toplum anlamına gelirken, devletçilik de, bir nevi halkçılığın iktisadi politikasını teşkil etmiştir. Akalın'ın (1996:89-91) belirttiği gibi devletçilik, sosyolojik açıdan imtiyazsız ve sınıfsız bir toplumu inşa etmeyi hedeflediğinden, devletten ayrı ve özerk güçlü bir burjuva sınıfının oluşmasına engel olmuştur.

Tek Parti dönemi sonrasında 1950-1960 döneminde, tarımda teknolojik ürünlerin kullanılmaya başlanmasıyla tarımsal gelir artışı görülse de, ekonomideki devletçi felsefe değişmemiştir. Muhalefet döneminde devletçi uygulamaları eleştiren ve serbest girişim ve piyasayı savunan Demokrat Parti (DP), liberal anlayışa yatkın gözükse de, devletin en büyük yatırımcılığını sürdürmüş (Turan, 2009:550), Güner'in de belirttiği gibi (1978:55,56), Yem Sanayii, Şeker Fabrikaları, Çimento sanayii gibi sermayesinin yarısından azının devlete ait olduğu İktisadi Devlet Teşekkülleri (İDT)'nin sayısında önemli derecede artış görülmüştür. Sunar'a göre (2010:57), DP politikası, özel teşebbüsün geliştirilmesi ve özendirilmesine yönelik olsa da, geniş kapsamlı devletçiliği içeren, popülist bir ekonomik yaklaşımla KİT, devlet sübvansiyonu ve himayecilik, 1953'ten sonra temel politika olmuştur. DP devletçiliği tek parti döneminden farklı nitelik göstererek, özel teşebbüse girdi sağlayacak ara malların üretimine yoğunlaşarak "komutacı devlet" anlayışından "vasıta devlet" anlayışıyla, patronaj sistem pekiştirmiştir. Bu anlayış, 1960 darbesiyle pekiştirilerek, devlet sanayiye ucuz kredi, girdi ve alt yapı hizmetleri sağlamaya başlamış, "ithal ikameci" sanayileşme modeline kaynaklık etmiştir (Öztürk, 2009:343). Keyder'e göre (2015:182-185), ithal ikameci model hem sanayi burjuvazisinin hem de bürokrasinin ihtiyaçlarını karşılamada işlevsel olmuş, idari mekanizmalarla devletçi burjuva arasındaki organik bağ güçlendirilmiştir.

Ekonomi ve insan kaynaklarının, rasyonel ve planlı kullanımıyla sorunlara çözüm getireceği düşüncesi, hükümetin iktisadi ve sosyal hedeflerinin tayininde, kısa, orta ve uzun vadeli kalkınma plan ve programlarının hazırlanmasında hükümete yardımcı olmak amacıyla kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (Güner, 1978:92,93), merkezi plan ve devletçi komuta ekonomisinin yürütülmesinde, kurumsal temeli oluşturan "ideolojik-bürokratik" bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. DPT burjuvazi ile diğer çıkar grupları arasındaki dengeyi kurmaya çalışarak, ithal-ikameci sanayi modelini hayata geçirirken, teşvik ve sanayi uygulamalarına yönelik rantın nasıl bir denge içinde dağıtılacağına hesabını yaparak

(Kahraman, 2007:72,98), patronaj ilişkisinin devamında etkili olmuştur. DPT'nin kurulmasıyla, devlet denetimindeki iktisadi politikalar bir nevi yasal hale gelerek, devletin burjuva üzerindeki etkinliği tescil edilmiştir (Keyder, 2004:169). Erdoğan'a göre (2004:163). bürokratik karar süreci, akılcı ve hukuki çerçevede dışında, keyfi uygulamalara açık olduğundan, ithal-ikâmecî sanayileşme anlayışı, işadamlarının bürokrasiye karşı çıkmasının maliyetini yükselttiğinden, bürokratik devlet karşısında ricacı konumunu devam ettirmiştir. Sonuçta, siyasetin temel aktörleri ve belirleyeni de, toplumsal sınıf veya kesimlerden ziyade, Cumhuriyetin kurucu elitlerinin tekelinde olmuştur. Emiroğlu'na göre (2015:233, 234, 312, 313), siyasette yıllardır etkin olan yönetici elitler, meslekleri ne olursa olsun, işlevsel olarak üretici olmadıklarından, üretim üzerinden kurulamayan siyasal mücadele yöntemi, devlet iktidarını eline geçirip, ekonomi ve siyaseti, kendi düşüncelerindeki "modernist-ilerlemeci" tek çizgiden ibaret bir süreç olarak görülmesine yol açmıştır.

2.2. Devletçi Burjuva

Devlet tarafından korunan ve kollanan burjuvaziyle ilgili Keyder (2004:46,47), dünya kapitalist sistemine ayak uyduramamış "çevre" ülke burjuvazilerinin, sürekli edilgen durumunda olduğunu, siyasi otoritenin kanatları altında korunarak hem dünya piyasasındaki rekabete hem de olumsuz işçi-işverenin var olduğu bir ortama alışık olmadığını belirtmektedir. Bu kesim, siyasi ve ekonomik olgunluğa ulaşamadığından, otoriter devlet ve toplumsal düzenin sürdürülmesine katkı sağlamış, riskleri azaltmak ve yerel cepheyi güvence altına almak için, buyurgan devletle birlikte, siyasi liberalizme ihtiyatla yaklaşmışlardır. Tek parti döneminde ve sonrasında cılız ticaret ve sanayi burjuvazisi, devlet korumasından yakınmak bir yana, kendi varlığını ve gelişmesini söz konusu korumacılığa bağlamış ve devlete bağımlılığını uzun yıllar sürdürmüştür (Özbudun, 2011:30). Bulaç'a göre (2009:45), iktisatta devletçi uygulamalara haklılık kazandırma çabaları olarak görülen başlangıçtaki "bebek sanayilerin" korunup kollanması olgusu, Türkiye'de 1929 kriziyle başlamış, ancak yerli burjuva, hiçbir zaman büyüyüp olgunlaşamamış, kendi ayakları üzerinde duramamış, devletten yardım ve teşvik almadan, yürüme gücünü elde edememiştir. Türk ekonomisinde özel sektör, bir nevi devletin serasında yetiştirilen, dış ortam etkenlerin olumsuz şartlarına karşı korunup gözetilen bir sektör olmuştur. Devletçi burjuvazi, giderek devletle birlikte var olma ilişkisi içine girmiş, kamudan sağlanan destek ve rantla büyüyerek dışa kapalı, rekabet etkisinden uzak bir kapitalist tipinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Bilgin, 2007:147). Devletçi ya da ithal-ikameci modelde devlet önemli bir aktör olduğundan, girişimciler piyasaya odaklamaktan ziyade, siyaset ve bürokrasiyle yakın ilişki kurarak, oluşan rantın

paylaşılmasına ortak olmuş (Gülalp, 2003:45), Keyder'in belirttiği gibi (2004:165), varlığını devlete borçlu olan Türk burjuvası için, iktidar olmak diye bir seçenek söz konusu olmadığından, devletten ayrı özerk bir statüsü ve dayanacakları medeni haklar çerçevesi ve hukukun üstünlüğüne dayanan bir alan söz konusu olmamıştır. Zira devlet korumasından yakınmak bir yana, kendi varlığını ve gelişmesini korumacılığa bağladığından (Özbudun, 2011:30), patrimonyal siyaset anlayışının pekiştirmiştir.

Bu durumun önemli sonucu, demokrasinin zayıf veya cılız kalmasıdır. Sunar'a göre (2010: 20-22), demokrasinin temel dayanağı, ekonomik kalkınmışlık ve piyasa ekonomisidir. Zira ekonomik kalkınmışlık düzeyi yüksek ülkelerin büyük çoğunluğunun demokratik ülkeler olduğu, bu ülkelerde okuma-yazma ve kitle iletişimin yüksek olması, ekonominin sağladığı kaynak ve imkânların geniş olması, uzlaşma olanaklarını artırmaktadır. Piyasa ekonomisinin, demokratikleşmeyi pekiştireceği zira Batı'daki liberal demokratik düzenin, piyasa ekonomisinin sağladığı dayanaklar üzerine inşa edildiği, yönetim araçlarına sahip bürokrasinin gücünü, ancak üretim araçlarına sahip sermayenin dengelediği aşikârdır. Sonuçta Batı'da ekonomik iktidar, siyasal iktidara ulaştıran temel araç olduğu halde, Türkiye'de siyasal iktidar, ekonomik iktidara yani büyük servet kazanma veya ona hükmetme ayrıcalığını getirmiştir (Özbudun, 1990:65). Türkiye'de tekelci kapitalizm, devletçi elitlerin desteği ile geliştiği için, takip edilen Batılılaşma ve modernleşme politikalarını, halkın yerli kültürünü tasfiye edici tutumlarını benimsemiş, bu bağlamda askeri darbeler, politik ve ekonomik elitleri oluşturan tekelci kapitalistlerin ittifakıyla gerçekleşmiştir (Bilgin, 2007:119). Boratav'a göre (2005:93,123), Türk siyasetinde meşruiyetini devletten alan burjuva, emekçi sınıfını siyaset sahnesinin önemli bir aktörü olarak görmediğinden, gerçek anlamda burjuva demokrasisine katkıda bulunmamıştır. Değişim, dönüşüm ve demokrasinin gelişimine endeksli bir rol oynayıp, emek ve sermaye arasında bir "toplumsal sözleşme" yapmadan ziyade güvenlik temelli askeri çözümlere destek vermiştir.

Türkiye'de 1960'lardan itibaren uygulanan ithal ikameci politikalarla iyice güçlenen bu kesimin sermaye kapasitesi ve sanayileşme düzeyi giderek artmaya başlamış ve 1971'de TÜSİAD adı altında örgütlenmişlerdir (Bölükbaşı, 2012:167). Ancak devlet destekli bu kesimin tekil pozisyonu, 1970'lerden itibaren değişmeye başlamış, Zürcher'in (2017) de belirttiği gibi 1950'li yıllarda başlayan ve 80'li ve 90'lı yıllarda zirveye ulaşan kırsal kesimden kentlere olan göç olgusuyla, şehirlerin yeni çehresini oluşturan kesimlerin, küçük aile işletmelerine dayanan daha sonra büyüyerek varlıkları siyasi iktidara dönüşecek olan

Anadolu iş çevreleri, siyasetin ve ekonominin etkileyeni haline gelmiş, bürokrasi-burjuvanın rant dağıtımına dayanan statükoyu tehdit etmeye başlamıştır.

3. Türkiye Ekonomi ve Siyasetinin Yeni Aktörü: Anadolu Burjuvazisi

Türkiye’de 1950’lerden 70’lere kadar kademeli olarak devam eden, köyden ve kırsaldan kente olan göç olgusu ve topraksız insan sayısındaki artış, göç alan kentlerin iktisadi anlamda ülke kalkınmasına faydasının yanında, burjuva sosyolojisi perspektifinden yeni oluşumların da habercisi olmuştur. Zira gelişmiş illerdeki esnaf ve dinî dernekler arasındaki yakın ilişki, yeni örgütlenmelere yol açarken, güçlenen kapitalizm karşısında tutunamayan ve giderek kaybettiği çıkarlarını korumak için direnişe geçen küçük burjuvazi, dinsel bir cephe arkasında, sosyoekonomik sisteme muhalefet etmeye başlamıştır (Yücekök, 1976). 1980’lere doğru giderek kentlileşen yerel burjuvaziler, Türkiye’nin piyasa ekonomisi tecrübesiyle daha görünür hâle gelmiştir. Özal’la birlikte siyasi, iktisadi ve sosyal düzenin tecrübe etmeye başlayan değişimin, 24 Ocak Kararlarıyla ekonomide “liberalizasyon” olarak adlandırılan küresel kapitalizme eklenme sürecine dayandığı söylenebilir. Fuller’e göre (2008:101), uluslararası alandaki bu gelişmelerin yanında, Türkiye’de sağ siyasetin güçlenmesi, siyasal toplumsal ve ekonomik demokratikleşmeyi yansıtmaktaydı. Özal’ın ekonomik açılımları, dış ticaret serbestisi, özel girişimcilik fırsatının ülke genelinde yayılması, Anadolu işadamları, şehirlerdeki geleneksel alt sınıfları ve İslami entelektüel kesimi güçlendirmiş, Anadolu burjuvazisi, artık ekonomi ve siyasette yeni aktör olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.

3.1. Anadolu Burjuvazisini Ortaya Çıkaran Etkenler

Anadolu Burjuvası, 1970’li ve 80’li yılların getirdiği elverişli ortamda güçlenme imkânı bularak, siyasetin yeni aktörlüğüne soyunmuştur. Söz konusu etkenlerin birincisi, ekonomi ve siyasi hayatta neo-liberal ilkelerin hâkim olmaya başlamasıdır. “Anglo Sakson muhafazakârlığı” veya “yeni sağ” olarak da ifade edilen ve Seksenli yıllara damgasını vuran bu düşünce, İngiltere’de Thatcher, Amerika’da Reagan, Türkiye’de ise Özal tarafından siyasette etkin kılınmıştır (Çaha, 2007:107). Yavuz’a göre (2008:115), Türk siyasetinde 1980’lerden sonra ortaya çıkan yeni İslami kimlik hareketi, aslında dinsel bağlılıkların dirilmesinden ziyade, “neo-liberal” ekonomik siyasetle harmanlanmış modern bir oluşumun ifade etmektedir. Özal, “neo-liberal” ekonomi politikasıyla Türk ekonomisinin içe kapalı, bürokratik elite özel sektör elitlerinin gizli anlaşmasına dayanan “avanta paylaşım mekanizmasını” yıkip, dışa açılarak uluslararası piyasalarla bütünleşmeyi amaçlayan, ekonominin prangalarından kurtulduğu rekabetin esas alındığı bir dönüşümü getirmiştir

(Erdoğan, 2016:31). Kısaca Çaha'nın belirttiği gibi (2007:5), sağ siyasetin merkezinde yer alan liberal ve muhafazakâr siyaset, 20. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş, kurgulayıcı rasyonalizmin ürünü olan doktrinleri ve devrimci düşünce biçimlerini saf dışı bırakmıştır. İngiliz ve Amerikan geleneğinden süzülerek gelen bu siyaset biçimi, siyasal ve iktisadi anlamda liberal değerlere, sosyolojik anlamda da muhafazakâr değerlere vurgu yapmaktadır.

İkinci olarak, 1980'li yıllardan itibaren yükselen ve modernist anlayışın evrenselliğini tartışmalı kılan “postmodern düşünce” ve bunun yayılmasına kaynaklık eden “küreselleşme” olgusunun etkisi aşikârdır. Modernizmin eleştirisi ve krizi, artan küreselleşme söylemleriyle birlikte postmodern kimlik siyaseti yükselişe geçerken, İslami kimlikler de görünürlüklerini artırmaya başlamıştır (Gülalp, 2003:56). 1980'lerde başlayan yeni dönem, aynı zamanda postmodernitenin getirmiş olduğu demokrasi ve farklı kimliklerin kendi tercihlerini serbestçe belirlediği bir dönemdi (Kahraman,2007). Gözen'e göre (2009:539), 24 Ocak Kararları, Türkiye'nin küreselleşme dalgasına katılım çabalarının bir başlangıcını temsil etmektedir. Bu dönemde statükoyu devam ettirmek isteyenlerin karşısında, liberal demokrasiyi, serbest piyasa ve özelleştirmeyi, yumuşatılmış bir laiklik ve insan haklarına dayalı bir hukuk devletini, askeri vesayetın geriletilmesi ve Kürt sorununa yönelik siyasi-kültürel çözüm önerilerini getiren düşünceler (Özkazanç, 2007:57,58) hâkim olmaya başlamıştır. Tuncel'in belirttiği gibi (2013:264), küreselleşme ve serbest piyasa ekonomisinin uygulama alanının genişlemesi, devletin belirleyici olduğu alanı daraltırken, sivil ve örgütlü toplumun gelişmesine önemli zemin hazırlamış bu bağlamda sadece özel alana hapsedilen İslami kesimler, kamusal alanı hedef alacak tarzda gelişmeye başlayarak, ekonomik alandan başlamak üzere her alana kadar geniş bir zeminde etkisini artırmaya başlamıştır.

Anadolu sermayesinin güçlenmesinde üçüncü olarak, bazı iç ve dış politik gelişmelerin etkisi olduğu söylenebilir. 1970'lerde yaşanan iki önemli gelişme Batı'nın ve ABD'nin Türkiye'ye olan bakışında önemli değişiklik getirmiştir. Birincisi Afganistan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesi, diğeri İran İslam devrimidir. Soğuk Savaş döneminin sonlarına doğru ABD, Sovyetlere karşı bir yanda insan hakları kampanyası başlatırken diğeryandan da “ılımlı İslam” olarak nitelendirdiği ülkelerden bir “yeşil kuşak” oluşumunu ortaya atmıştı. “İlimli İslam”, bir yanda Sovyetlere karşı “kalkan” görevini yerine getirirken diğeryandan da Hizbullah gibi radikal akımlarla İran'ın çevrelenmesine yardımcı olacaktı. Bu gelişme, Türkiye'deki 12 Eylül askeri rejime rastlamaktaydı (Oran, 2004:11). Akgün'e göre (2014:547), darbe sonrasında yeni oluşan askeri yönetimi tanıyan ilk ülke ABD olmuştur.

1980 askeri darbesi, var olan iktidar düzenlemelerini bozmuş olsa da, söz konusu iktidar ilişkilerini ve kaynak dağıtımını yeniden yapılandırmak isteyen yeni aktörler için fırsat sağlamıştır. Bu bağlamda darbenin temel işlevlerinden biri de, milliyetçiliği kabul edilebilir bir İslamcı-muhafazakâr anlayışla harmanlamak olmuştur (Bölükbaşı, 2012:169,170). Bu ortamda ortaya atılan “ılımlı İslam” veya “Türk-İslam” söylemleri, devletin laik karakterinden kaynaklanan yasal ve ideolojik sınırları genişletmesi bakımından, İslamcılığa meşruiyet alanı kazandırmakla birlikte, İslamcı düşüncenin de liberal-demokratik değerlerle uzlaşmasına yol açmıştır. İslamcılığın dönüşümü ilerleyen süreçte normal seyrinin dışına çıkarak, AB üyelik sürecine destek veren bir yöne evrilerken Kemalist hegemonyadan kurtulabileceği (Duran, 2005:17) düşüncesine yol açmıştır.

Son olarak, Türk siyasetinde “çevre” olarak ifade edilen kesimlerin temsilciliğini üstlenen siyasilerin de, Anadolu burjuvazisinin güçlenmesine katkıda bulunduğu bir gerçektir. Türkiye’de İslamcılık hareketi, 1960’lardan sonra değişen sosyo-ekonomik dinamiklerle birlikte, toplumsal dönüşümün yol açtığı dezavantajlı kesimlerin taleplerini de içine alan bir niteliğe bürünmüş (Nebati, 2014:145), modernitenin ortaya koyduğu eşitsizlikler, bölgesel ve toplumsal farklılaşmalar sonucu kendisini dezavantajlı gören kesimlerin kümelenmesine neden olmuştur. Ekonomik yönden yükselen be kesim, “Kemalist blokun” kontrolündeki ekonomi çizgisinin dışında tutulmanın sıkıntılarını yaşamış ve hür teşebbüs imkânını kazanmak isterken, Demirel’li Adalet Partisi (AP)’nden yeterli destek görememişlerdir (Yavuz, 2008:280-285). Sarıbay’a göre (1985: 98-100), Erbakan’ın siyasete atılması ve siyasetteki temel misyonu, taşra sermayesinin çıkarlarını koruma ve söz konusu kesimin siyasetteki temsiline dayanmaktaydı. Anadolu burjuvazisi, Erbakan’ın siyasette etkin olduğu dönemlerde daha çok İslamcı-muhafazakâr temelde, Özal ve Erdoğan dönemlerinde liberal-muhafazakâr çizgiyle, merkez-sağ siyasetin yükselişiyle paralel bir yükseliş yakalamıştır.

3.2. Güçlenen Anadolu Burjuvazisi

Türkiye’de 1950’li yıllardan itibaren hız kazanan göç olgusu, kentlerde yeni sosyolojik yapılanmalara neden olmuş, taşra kökenli küçük esnaf ve girişimcilerin kendi gelenek ve değerleriyle bağlı ticaret anlayışı kendisini göstermeye başlamıştır. İstanbul merkezli devletçi burjuva karşısında güçsüz olduğunu gören bu kesim, Erbakan’lı Milli Nizam Partisi (MNP) ve Milli Selamet Partisi (MSP)’nce temsil edilmeye başlamış (Bakan, Arpacı, 2012:135,136), gerek MNP gerekse MSP, taşralı küçük müteşebbislerin sınıfsal çıkarlarını, dinsel-kültürel siyasi söylemle dile getirmişti (Bölükbaşı, 2012:168). Zira ticaret burjuvazisinden sanayi burjuvazisine dönüşmeye başlayan Anadolu sermayesi, iktidar

olanaklarından yararlanmaya başlamıştır (Kahraman, 2008:175). 1980’li yıllar sonrasında, siyasal ve sosyal hayatta radikal değişimler yaşanmış, küreselleşme ve ekonomide görülen liberalleşmenin etkisiyle yeni bir sermaye sınıfının ortaya çıkarak siyasal elitlerin arasına yeni bir toplumsal ve siyasal gruplar katılmaya başlamıştır (Efegil, 2012:197). Kahraman’a göre (2008: 177), bu dönemde hızla yayılan küreselleşme anlayışı ve sermayenin dolaşımı, Anadolu’da birikmiş olan bu sermayenin dünyaya açılmasına imkân vermiştir. Böylece Cumhuriyet elitinin getirdiği ‘ekonomik devletçilik-merkeziyetçilik’ projesi, “ekonomik liberalleşme” projesiyle revize edilmeye başlanmıştır. Söz konusu gelişmede Özal faktörü öne çıkmaktadır.

Özal dönemi, Anadolu sermayesinin, güçlenmesi ve meşruiyet kazanmasında kilit rol üstlenmiştir. Yavuz’un (2007) belirttiği gibi, İslamcı anlayış ve yaşantının kamusal alanda görünürlüğü artmış, dünyanın ve Türkiye’nin içinden geçtiği değişime uyum sağlayan İslami cemaatler, kendi düşünce ve hayata bakışlarını serbestçe dile getirmeye başlamıştır. 1980’lerden 90’lara İslami gazete ve dergilerin genel oranı yüzde 7’ler seviyesinden 47’lere yükselmiş, ulusal, bölgesel televizyon ve radyoculuk alanında da aynı yükseliş gözle görünür olmaya başlamıştır. Özal’ın mimarı olduğu 24 Ocak kararlarının getirdiği ekonomideki liberal politikalar, taşra kökenli yeni bir ticari elit yaratırken, Anadolu’daki küçük ve orta büyüklükteki işadamları için geniş olanaklar sağlamış, bunlardan bazıları işlerini Anadolu’da geliştirirken, diğerleri İstanbul’a göç ederek büyüme olanakları geliştirmeye başlamıştır (Bakan ve Arpacı, 2012:136). Bu dönemde ekonomide, eğitimde ve medyada, kapsamlı bir özelleştirme çalışmaları başlamış, İslami finans ve sermaye, piyasada etkisini göstererek ekonomik çeşitliliğin ve çoğulculuğun göstergesi olmuştur (Ataman, 2014:272). İslami anlayışın piyasayla iç içe geçmesi, dini değer ve ilkelerin, piyasa toplumunun mekanizmaları ve ruhuyla örtüşmesiyle, İslamcı ideoloji etkisini yitirmeye başlarken, İslami sermaye de piyasaya tahvil edilerek, sistem içinde kendisine yer bulan çıkar grubuna dönüşmüştür (Yankaya, 2014: 68,72,91,92). Doğan’a göre (2010:291), bu durum, İslamcı sermaye ile Nakşibendi tarikatı arasındaki bağlantının getirdiği, İslam’la kapitalist piyasa düzenini uzlaştırma çabalarının bir sonucuydu. Yavuz’a göre (2008:133), söz konusu yeni burjuvazinin temel özelliği; dinsel ve sosyal olarak muhafazakâr, ekonomik olarak liberal ve özel girişime eğilimli, aile ve dinsel ağlar sayesinde başlangıç sermayesini oluşturabilecek kapasiteye sahipti.

Örgütsel anlamda Anadolu sermayesinin temsilciliğini üstlenen MÜSİAD, ekonomik liberalleşmenin başladığı 1980’lerin sonlarına doğru, sanayi, inşaat ve hizmet sektöründe

Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler (KOBİ)'ler tarafından Mayıs 1990'da kurulmuştu. Söz konusu örgütlenme; hem İslamcı karşı seçkinlerin kişisel çıkardan İslamcı burjuvanın ortak çıkarlarına geçişi sağlama çabası, hem de İstanbul merkezli büyük sermayenin yararlandığı yatırım ve teşviklerden faydalanamayan KOBİ'lerin, TÜSİAD ve büyük şirketlerin hâkimiyetinde olan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) gibi kuruluşlara karşı muhalif olarak kendisini konumlandırmaydı. Bu konuda hem TÜSİAD, hem de MÜSİAD, liberal ekonomi politikaları ve Avrupalı değerleri kabul etse de, TÜSİAD Kemalist Batılılaşmanın takipçiliğini temsil ederken, MÜSİAD İslam ve Anadolu geleneklerini izleyerek, Kemalist modernleşmeye alternatif toplumsal değişime yön verecek yeni yol ve yöntemler sunmaktaydı (Yankaya, 2014:95-98,248,249). Türkiye'de artık iki tür sosyoekonomik elit kategorisinden birincisi Kemalist devletin kucağında büyüyen laik kentsel burjuvazi, diğeri de Anadolu muhafazakâr tüccar sınıfıdır (Haenni, 2005). Zira "merkez" ve "çevre" ayrışmasında çevre'nin temsilciliğini yürüten MÜSİAD, Gülalp'in belirttiği gibi (2003:50), TÜSİAD'ın siyasal otoriteyle yakın ve işbirliği içinde bulunarak birikimlerini artıran konumu karşısında, devlet korumasından mahrum olan küçük ve orta boy işletmelerin temsilciliğine soyunmuş, sırtını devlete dayamadan sermaye birikim tarzının örneğini oluşturmuştur.

Anadolu burjuvazisinin temsilcisi MÜSİAD, kendilerinin devletle ilişki kurmadan, "müstakil" olarak sermaye biriktirdiğini ve 'çevre'nin değerleriyle özdeşleşmiş olan İslami anlayışı temsil etmekteydi (MÜSİAD, 2005:14,15). Yavuz'a göre (2008:131) MÜSİAD; ekonominin tamamen liberalleştirilmesini ve özelleştirmeleri savunurken tekelci, oligopolcü, sırtını devlete dayamış "ahbap çavuş kapitalizmine" karşıydı. Devlet eliyle oluşturulan burjuvanın aksine, kendilerinin Batı'daki gibi doğal süreçte oluştuğunu, Türkiye'nin gerçek burjuvazisinin kendileri olduğunu dile getirmiş ve İslami kimliğe gönderme yaparak güvenilirlik, dürüstlük, geleneklere ve adetlere saygı, manevi duyarlılık gibi hususlardan bahsederek "ahlaki bir tüccar topluluğu" oluşturmayı amaçlamıştı (Yankaya, 2014:18,103). Kahraman'ın belirttiği gibi (2008:178), bu durum, siyasal anlamda yeni bir dönemin başlangıcını göstermekle birlikte taşra burjuvazisi artık, siyasal-sosyal-kültürel anlamda statükoyla uyum içinde olmak zorunda değildi. Çaha'ya göre (2014: 570, 571), 1980'lere kadar büyük ölçüde devletle göbek bağı bulunan tek işadamları derneği TÜSİAD iken, bu dönemden sonra Anadolu burjuvazisi ve onun temsilcisi MÜSİAD, yeni gelişen orta sınıfın sesi olmaya başlamıştır. Bu kesim doğal olarak kendi kültürel değerlerini, tüketim kalıplarını ve simgelerini kamusal alanda daha görünür bir şekilde ortaya koymaya başlamıştır.

MÜSİAD'ı Türkiye'de en önemli teşkilat olarak gören Özal, Cumhurbaşkanı olduktan sonra, Doğru Yol Partisi (DYP) ve TOBB arasındaki ve Mesut Yılmaz'lı Anavatan Partisi (ANAP) ve TÜSİAD arasındaki koalisyonu MÜSİAD'la dengelemeye çalışmış, hatta derneğin düzenlediği tüm açılışlara ve iftarlar davetlerine katılmaya özen göstermişti (Alkan ve Aydın, 2000:147,148). Özal, geleneksel bankacılık sisteminin yanında aralarında Anadolu Finans, İhlas Finans ve Asya Finans'ın da bulunduğu İslami finans kuruluşlarını hayata geçirmiş, bu sektör, yurtiçi ve özellikle yurtdışında bulunan muhafazakâr Türk vatandaşlarının tasarruflarını değerlendirdiği bir alan olarak görülmüş, kısaca Özal'ın faizsiz bankacılık girişimleriyle hayata geçen bu kuruluşlar eliyle Anadolu sermayesi ekonomiyeye dâhil edilmiştir (Teazis,2014:116). Özal'ın neo-liberal ekonomi politikalarının hem nedeni hem de sonucu olarak ortaya çıkan "Anadolu burjuvazisi", Anadolu'nun önemli yerlerine kurdukları küçük ve orta ölçekli şirketlerle toplumsal hareketliliği artırmıştır (Yavuz, 2010:12,13). Kısaca Yavuz'un belirttiği gibi (2001:49-51), Özal'la başlayan bu süreçte Anadolu burjuvazisinin güçlenip siyasi güç dengelerini değiştirmesiyle, ülkenin toplam ihracatı ve ekonomik refahı artarken, toplumun farklılıklarını ve kültürel çeşitliliğini yansıtacak bir anlayışın da gelişmesine neden olmuştur.

MÜSİAD, başlangıçta Cumhurbaşkanı Özal'la iyi ilişkiler yürütürken, partileri kapatılmış bir gelenekten gelen ve marjinal söylemiyle dikkatleri çeken Refah Partisi (RP) ile sağlam, güvenilir bir siyasi patronluk yapamayacağı endişesiyle mesafeli durmuş (Alkan ve Aydın, 2000: 148), Özal'ın vefatı sonrasında ve RP'nin 1994 yerel seçimlerde aldığı başarıyla duruşunu değiştirerek, RP'yle yakın ilişkiler kurmaya başlamıştı (Yankaya, 2014:107). MÜSİAD yöneticileri, RP'yle aynı siyasi çizgide olduklarını belirterek, faizsiz kredi sistemini savunduklarını, ülkenin Avrupalı olma sevdasından vazgeçmesi gerektiğini, bağlantısız bloklara girmeyen bir ülke olarak RP çizgisini desteklediklerini belirtmekteydi. Erbakan'lı RP'nin, 1994 yılındaki yerel seçimlerde özellikle Ankara ve İstanbul gibi büyükşehirleri kazanması, İslami burjuvanın güçlenmesinde önemli bir sıçrama tahtası olmuştu (Zürcher, 2017). Artık Batı'da olduğu gibi Türkiye'de ticaret, ekonominin ve politikanın önemli bir etkileyeni haline gelmeye başlamış, siyasiler yurtdışı gezilerinde iş adamlarının da katılımını sağlayarak, onların yurtdışına açılmalarında etkili olmuşlardır (Şahin, 2010: 96). Anadolu burjuvazisi, artık Türkiye'nin dışa açılan yüzünü de temsil etmeye başlamıştı.

Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) içindeki büyüklüğü giderek yüzde 10'ların üzerine çıkan MÜSİAD, TÜSİAD'ın temsil ettiği büyük sermayenin lehine işleyen düzene meydan okumaya başlamıştı. Kombassan Holding, Petlas başta olmak üzere, Anadolu burjuvazisi

savunma sektöründeki özelleştirmelerden önemli pay alırken, Yimpaş, İhlas ve Kombassan dışındaki şirketlerin oluşturduğu “Birleşik Konsorsiyum”, elektrik dağıtım şirketleri özelleştirmelerinde pay almaya başlamıştı. 1996’da Gümrük Birliği (GB)’nin yürürlüğe girmesiyle MÜSİAD üyesi KOBİ’ler, AB üyesi ülkelerle ticareti artırmış bu bağlamda makine, mobilya ve gıda ürünleri ihraç ederken, teknoloji ürünü malzemeler ve inşaat ekipmanlarını ithal etmiş, Avrupalı şirketlerin dağıtımcılığını da üstlenmişlerdi. Zira MÜSİAD, Erbakan hükümetinin, D-8 Birliği politikasını destekleyerek Ortadoğu, Orta Asya ve Güney Asya’daki Müslüman ülkelerle ticaretin kurulmasında etkili olmuş (Yankaya, 2014), bugüne kadar İslam dünyasına sırtını dönen Türkiye’nin, RP Hükümeti öncülüğünde yeniden İslam ülkeleriyle kucaklaşmasını destekleyerek ekonomik işbirliğini savunmuştu (MÜSİAD, 1996). RP’yle birlikte güçlenen ve Ortadoğu’ya açılmaya başlayan Anadolu sermayesinin temsilciliğini artık MÜSİAD’ın yanında Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON), Anadolu Aslanları Konfederasyonu (ASKON), ve İş Hayatı Dayanışma Derneği (İŞHAD) gibi yeni örgütlenmeler kendisini göstermeye başlamıştı.

3.3. Anadolu Burjuvazisinin Dönüşümü: 28 Şubat Süreci

Türk siyasetinde RP’nin yükselişi ve statükoyu tehdit edecek düzeydeki söylem ve politikalarına karşı ordu, “irtica” tehdidiyle ve kendisine destek veren sivil unsurlar vasıtasıyla karşı bir hareket başlatmıştı. 28 Şubat’ta, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kararlarında laikliğin bir yaşam tarzı olduğunun vurgulanmasıyla, Sermaye Piyasası Kurulu (SPK)’nın İslami örgütler hakkında suç duyurusunda bulunması (Teazis, 2014:121,122), Genel Kurmay’ın İslami sermaye ve ona yakın olan şirketlerin ihalelerden çıkarılması ve İslami Sermayeden ürün alınmaması yönündeki talimatlar, kuşkusuz İstanbul merkezli büyük sermaye lehine önemli bir tutumdu (Bulaç, 2009:375,376). Bu süreçte TÜSİAD, RP aleyhine başlatılan kampanyaya katılmış, MÜSİAD’ı yolsuzluk ve yasadışı para transferi yapmakla suçlayarak ekonomik gücüne ve imajına zarar vermişti (Öniş, Türem, 2001). TÜSİAD’ın başını çektiği sivil toplum kuruluşları, Cumhuriyetin “şeriat özlemi içinde olanların” saldırısı altında olduğu yönünde bildiri yayınlarken, orduya destek vermişler (Doğan, 2010:295), “yeşil sermaye” veya “irticai sermaye” olarak nitelendirdikleri sermaye çevrelerini bu şekilde saf dışı bırakmak istemişlerdi.

Özal ve Erbakan hükümetleri döneminde önemli kazanç kaynağı olan MÜSİAD, 28 Şubat’la birlikte bankalar, kamu sektörü nezdinde olumsuz bir faktör haline gelmiş, üye sayısında önemli düşüşler yaşanmıştı (Yankaya,2012:2; Öniş, 2001:290). 28 Şubat sürecinin de etkisiyle gelen 2001 ekonomik krizi, söz konusu sermaye kesimine ikinci darbeyi vurmuş,

İhlas Finans'ın, krizden olumsuz etkilenmesi ve mali yükümlülüklerini yerine getiremediği için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu kararıyla faaliyetleri sona erdirilmiştir (*Milliyet*, 11.02.2001). Buna karşın Anadolu Sermayesi, Aktay'a göre (2011:198), yaşanan olumsuz gelişmelerle ekonominin ve eğitimin merkezinden dışlanmış ancak kendi aralarında oluşturdukları işbirlikleri, örgütlenmeler ve alternatif yatırım alanlarıyla, yeni toplumsal merkezler üretmeye başlamışlardı.

Sonuçta MÜSİAD, 28 Şubat süreci sonucunda 1998'de RP'nin ve onun yerine kurulan Fazilet Partisi (FP)'nin de 2001'de kapatılmasıyla, İslamcı anlayışla arasına mesafe koyma gereği duymuş tüm partilere eşit mesafede durmaya başlamıştı (Öniş, 2001:291). 28 Şubat müdahalesi, İslami aktörler nezdinde, kamusal alandaki varoluş ve etkinlik açısından bir sorgulama ve kendilerini yeniden tanımlama, sistem içinde meşru olarak konumlanma çabasına yol açmıştı. RP ile yakın ilişki içinde olan yönetim kadrosu değişmiş, derneğin amblemindeki İslami imgelerin kaldırılmış, İslami söylem ve eylemlerden kaçınılması yönünde çağrılar yapılmaya başlanmıştı (Yankaya, 2014:6,7,121,122). Zira hisse senedi satışlarında 'İslam' ibaresinin kullanımının yasaklanması, kamuoyunda adı yolsuzlukla anılan bazı üyeleri istifaya zorlanması (Doğan,2010:302) gibi tüm bu hususlar da meşrulaşma arayışlarıydı. MÜSİAD'ın dönüşümü, her ne kadar 28 Şubat sürecinin getirdiği bir zorunluluk olarak ortaya çıksa da, özellikle 1999'da AB üyelik sürecinin ivme kazanması ve "Kopenhag Kriterleri"yle getirilen demokratikleşme baskısının da bu sürece etkide bulunduğu bir gerçektir. AB'ne, siyasi ve ekonomik entegrasyonu reddeden MÜSİAD, artık AB yanlısı bir görüntü çizmeye ve İslami anlayışla AB üyeliğinin çelişmediğini savunmuş, Öniş ve Türem'in belirttiği gibi (2001:94-120), demokratikleşmenin getireceği sivil alanın açılması ve güçlenmesinin, dini hakların genişletilmesi yönünde etkide bulunacağı, aynı şekilde KOBİ'lerin AB'nin finansal ve ticari olanaklarından faydalanacağı yönündeki düşünceyle hareket etmişti. MÜSİAD'ın siyasi ve ekonomi anlayışındaki değişimi, Anadolu sermayesinin kültürel ve siyasal üstyapısını da aynı yönde biçimlendirmiş, kökündeki siyasal İslam geleneğinin tersine, serbest piyasa değerlerinin içselleştirildiği liberal eğilimli yeni bir politik süreç oluşmuştur. Bu gelişmeyle birlikte radikal İslamcılık törpülenmiş, İslam ve iktisat arasındaki ilişkiler, piyasa ve verimlilik üzerinden temellendirilmeye başlanmıştır (Yılmaz, 2005:639). Muhafazakâr kesimin temsilcisi olan Anadolu sermayesi, kapitalist ilişkiler ağı içinde zenginleştikçe, ister istemez "dünyevileşme" eğilimi içine girmişlerdi (Akarçay, 2009: 196,197). Ekonomideki liberalleşmeyle güçlenen dinamik Anadolu girişimcilerin talepleri, siyasi alanın genişletilmesini getirecek kontrol edilemeyen kitle iletişim alanları gibi,

oluşturduğu söylemsel alanlarda bilinçlenmenin gelişmesine katkıda bulunmuş (Yavuz, 2001:36,37) böylece demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi Avrupa değerleriyle, ekonomide serbest piyasa uygulamaları, yenileşmenin önemli unsurlarını teşkil etmeye başlamıştır. Kısaca Anadolu sermayesi ve onun temsilcisi olan MÜSİAD'ın yükselişi, Bölükbaşı'nın belirttiği gibi (2012:175), 28 Şubat'la birlikte kesintiye uğrasa da, kendilerini çatışma yerine, sistemle uyumlu hale getirmek için, çatışma yerine, eklemleme yollarını tercih etmişlerdi. Söz konusu gelişmelerin siyasi alandaki adresi, artık AK Parti ve kurucusu Erdoğan olmuştur.

3.4. Türk Siyasetini Dönüştüren Anadolu Burjuvazisi

Türk siyasetine damga vuran AK Parti'nin kuruluş felsefesi, Refah Partisi (RP) döneminde yaşanan siyasi tecrübelerle şekillenmişti. RP'ye oy verenler, Erbakan'ın kurduğu partilerin, kapatılmış olmasının getirdiği baskılar neticesinde, daha düşük profildeki bir İslami söylem ve daha liberal siyasi çizgiye yönelerek, sistemle birlikte yaşamının kaçınılmaz olduğunu görmüşlerdi (Baharçipek vd, 2012:9). Siyaseten zemin kaybetme hali ve dinin zarar görmesi duygusu bir deneyim olarak İslami kesimde, “farklılaşarak var olma” yönünde önemli bir dinamizm katmış (Bayramoğlu, 2006:37), kendileri değişim ve dönüşüm geçirdiği gibi, Türk siyasetini de dönüştüren önemli aktörler olarak ortaya çıkmıştı. AK Parti yöneticilerinin, “Milli Görüş” düşüncesini bıraktıklarını ve Cumhuriyetin temel nitelikleri ve kazanımlarını ihlal edecek bir anlayışta olmadıklarını belirtmeleri (Gözen, 2006:85), onlara önemli hareket alanı sağlamıştı. Erdoğan ve arkadaşlarının, İslamcı geçmişinden uzaklaştığını kanıtlamak ve rejim içindeki meşruiyetini pekiştirmek için, dış politikanın süreklilik unsuru olan “Baticılık” kozuna sarılması (Erol, Ozan, 2011:35), ortaya attıkları “muhafazakar demokrat” çizgisiyle de örtüşmekteydi. AB ile entegrasyon süreci, İslami burjuvazinin çıkarlarının savunulması ve taleplerinin karşılanmasında işlevsel olurken, aynı zamanda AK Parti'nin de meşruiyet tabanının genişletmişti (Yankaya, 2014:130). Muhafazakâr demokrat söylemi, 2001'deki 11 Eylül terör saldırısıyla yükselen “İslamofobi” anlayışıyla da alakalı olarak İslamcı siyasetin yarardan ziyade zarar getireceği yönündeki düşünceye de dayanmaktaydı. Gülalp'in de belirttiği gibi (2003:21,22), 11 Eylül saldırıları, İslamcılık düşüncesi ve İslami devlet idealine büyük darbe vursa da, İslami yorumcular kendilerini terör saldırılarından ayrı tutarak, İslam'ın liberal yönlerini yeniden keşfederek, kendilerini küresel sisteme eklemlemeye başlamıştı. Bölükbaşı'nın belirttiği gibi (2012:183), İslamcı anlayış artık “adil düzen” söyleminden vazgeçip, küresel kapitalist sisteme entegre olmaya çalışarak, Kemalist düşüncüyü toptan reddetme yerine, makul bir eleştiri dili geliştiren bir kitle

hareketine dönüşmüştü. Zira hem Anadolu sermayesi ve temsilcisi MÜSİAD'ın gerekse Milli Görüş geleneğinden gelen AK Partililerin, İslamcı düşünceden daha liberal düşünceye ve AB üyelik kriterlerine sıcak bakması, onları doğal olarak ittifak haline getirmişti.

Söz konusu her iki kesim, 1970 ve 80'lerin karşı seçkinci kesimini oluşturan, ekonomide liberal, kültürel alanda muhafazakâr düşüncenin temsilcileri olup, İki Binli yıllardan itibaren, İslamcı düşünceyi ikinci plana alıp, siyasi çeşitlilik ve toplumsal çoğulculuk ilkelerini kabul etmiş (Yankaya, 2014:146,147), AB'ne karşı ılımlı tavırlarıyla küreselleşmenin nimetlerinden faydalanmak isteyerek, "İslam-modernleşme-ekonomik kalkınma" olarak isimlendirdikleri kültürel denklemin temsiline soyunmuştu (Keyman ve Koyuncu, 2004:127). Tezis'in belirttiği gibi (2014:123-124), AK Parti'nin dayandığı ekonomik sınıf artık Anadolu Burjuvası olup, İslami sermaye artık kapitalizmin ruhuna bürünerek kendi düşüncelerini topluma yaymaya başlamıştı. AK Parti'nin bazı kurucu üyelerinin MÜSİAD üyesi olduğu, derneğin kurucu üyelerinden önemli isimlerinin, başta Konya, Kayseri, Sakarya ve Antalya olmak üzere birçok il ve ilçelerdeki AK Parti'nin yerel teşkilatlarında da etkinlik gösterdiği bilinmektedir (Yankaya, 2014:160-162). Ticaret-siyaset yakınlığı temelindeki ilişki biçimi, artık siyasetin yeni elitlerinin, değişimin yeni aktörleri olduklarını göstermekteydi. AK Parti'yle birlikte İslami Finans Kuruluşları, Bankacılık Kanunu'ndaki düzenlemeyle yasal zemine kavuşurken, "katılım bankacılığı" hüviyetine bürünmüş ve İslam ülkeleriyle ilişkilerde önemli rol oynamaya başlamıştır. Türkiye, Kasım 2016'da İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK) 32. Bakanlar Toplantısı'na ev sahipliği yapmış, sonrasında Borsa İstanbul ve İslam Kalkınma Bankası (İKB) arasında stratejik iş birliği protokolü imzalanmıştır (Özdemir ve Aslan, 2017). Bu durum, İslami sermayenin Türkiye'nin İslami finans merkezi olma hedefine katkı sağladığını göstermektedir.

Anadolu sermayesinin temsilcisi MÜSİAD, AK Parti hükümetin AB üyelik reformlarını desteklemekteydi. Öniş'e göre (2010:273), AK Parti'nin siyasi gündemiyle önemli ölçüde örtüşen MÜSİAD, Türkiye'nin AB ile bütünleşmesine ve bununla ilgili demokratikleşme reformlarına önemli bir bağlılık göstermiştir. AK Parti iktidarının dünya ekonomisine eklenme çabasında merkezi önem taşıyan (Akarçay, 2009:185) MÜSİAD, derneğin yıllık ekonomi raporlarında, Avrupa üyelik sürecinin gidişatı ve ekonomik ilişkilere detaylı yer vermeye, ekonomik meseleler ve kaliteli ara eleman yetiştirme konusunda ortak programlar uygulamaya başlamıştı. Türkiye'nin önde gelen şirketler listesinde, MÜSİAD'a bağlı şirket sayısında artışlar yaşanırken, uluslararası ekonomi ve finans kuruluşları, artık

Türkiye ziyaretlerinde TÜSİAD ve TOBB'un yanında MÜSİAD'ı da ziyaret ederek onların görüşlerine de başvurması, onların artık dışarıda da muhatap alındığını ve meşruiyet kazandığını göstermekteydi. TÜSİAD'ın artık MÜSİAD'ı muhatap alması ve yaptığı görüşmeler görüşmeler, Demokratik Türkiye Partisi (DTP) ileri gelenlerinin, Kürtlerin kimliksel hakları bağlamında MÜSİAD'ı ziyaret edip destek istemesi, söz konusu sermayenin, siyasetteki yeni aktörlüğüne işaret etti (Yankaya, 2012:11,12; 2014:111,112). Kısaca muhafazakar eğilimli ve genellikle taşra kökenli ve eğitilmiş olan söz konusu bu kesim, “merkez”deki seçkinlerin konumlarını sarstığı gibi (Gülalp, 2003:59), ekonomiyi dış pazarlara açarak, dış politika seçeneklerinin çeşitlenmesinde böylece Türkiye'nin Batı'ya karşı elinin güçlenmesinde katkıda bulunmuştu. Yavuz'un belirttiği gibi (2010:11) Anadolu burjuvazisi, birçok konuda ilerici bir hareket olup resmi ideoloji ve ordu-bürokrasi-kapitalist üçlünün oluşturduğu seküler bloka meydan okurken, geleneksel İslami anlayışa karşı da eleştiriler getirebilmişti. Zira neo-liberal anlayış ve piyasanın genişlemesi, orta sınıfın artması ve sivil toplumun genişlemesinin, bu kesim üzerinde önemli etkide bulunduğu aşikârdır.

Diğer taraftan AK Parti dönemiyle hayata geçen “çok boyutlu aktif dış politika” uygulamasında Anadolu burjuvazisinin önemli katkısı olduğu aşikârdır. Aslında Türkiye'de işadami-siyasetçi işbirliğinin dış politik yansıması Özal dönemiyle başlamış, AK Parti'yle önemli ivme kazanmıştır. Zürcher'e göre (2017), serbest pazar kapitalizmini din ögesiyle renklendiren kültürel muhafazakârlığın da temsilcisi olan bu kesim, Türkiye'nin, aynı zamanda Müslüman Ortadoğu coğrafyasına olan açılımında önemli ivme kazandırmıştır. Alkan ve Mercan'ın belirttiği gibi (2013:25), dış politikada ekonomi temelli bir anlayışın hâkim olması ve farklı coğrafyalara yönelik özel açılım politikalarının hayata geçirilmesinde, muhafazakâr iş dünyasının hayati bir rol üstlenmekte zira işadamlarına yurtdışına açılım sağlama girişimi AK Parti hükümetleri döneminde önemli derecede artış göstermiştir. Türk dış politikasının çeşitliliğinde özellikle Ortadoğu ve Afrika politikasının ivme kazanmasında işlevsel olan Anadolu burjuvazisi, 1980'lere kadar sermayenin önemli bir kısmını elinde bulunduran TÜSİAD grubunun, Batı yönlü ekonomik ilişkilerine alternatif olarak Ortadoğu ve Afrika açılımını getirmiştir. Anadolu Burjuvazisinin, AK Parti'yle birlikte özellikle Afrika ülkeleri başta olmak üzere, Türkiye'nin yurtdışındaki temsilciliklerinde ve Türkiye'deki yabancı temsilciliklerin sayısında önemli oranda artış görülmüştür. Söz konusu ülkelerin birçoğuyla yapılan anlaşma gereği, vatandaşların karşılıklı vize muafiyetinden faydalanmasının önü açılmış, bireyler ve toplumlar arası temasların önü açılarak, dış politikanın daha geniş bir düzlemde oturtulması hedeflenmiştir (Ekşi, 2014:164,165).

Zengin'in belirttiği gibi (2010:91), vizelerin kaldırılması, siyasi sınırları anlamsız kılarken, Türkiye'nin bölgeyle sosyal ve ekonomik olarak bütünleşmesinin de önünü açmıştır.

AK Parti'yle birlikte Afrika'ya olan ticaretin üç kattan daha fazla artış göstermesi, Türk iş adamları ve TİKA'nın yanında sivil toplum kuruluşlarının önemli çalışmaları sonucunda Türkiye, Afrika Birliği'nde gözlemci statüsü elde ettiği gibi, BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğın kazanılmasında en çok desteği Afrika ülkelerinden almış (Şahin, 2010:95-98), Anadolu Burjuvazisi, tıpkı iç politikada olduğu gibi dış politikada da önemli bir aktör olmaya başlamıştır. AK Parti'nin Afrika açılım stratejisinde önemli katkı sağlayan Anadolu burjuvazisi, inşaat ve hizmet sektörüyle bölgenin alt yapı yatırımlarına olan gereksinimini karşılarken, bölgenin sahip olduğu maden ve enerji kaynakları, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için cazip gelmiştir (Alkan, Mercan, 2013:31). AK Parti hükümetleri, bugüne kadar “dış politika ufkunun dışında tutulan” Afrika, Uzak Doğu ve Latin Amerika ülkelerine yönelik açılım politikalarının geliştirilmesi ve 2023 yılında bölgede en aktif ülke olma hedefini (Fırat,2007:4) sürekli canlı tutmuş, TİKA'nın katkılarıyla dış ticaret ve kültürel ilişkiler önem kazanmıştır.

AK Parti'nin Afrika açılımında öncü rol üstlenen ve yedi bölgesel işadamları federasyonu ile kurulan Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON)'un Afrika ülkeleri üzerindeki etkisi önemlidir. TUSKON'un, Gülen Cemaati'yle bağlantılı olduğu, özellikle Afrika ülkelerindeki eğitim kurumlarının, TUSKON'a bağlı muhafazakâr işadamları tarafından desteklendiği, söz konusu okullar vasıtasıyla bölge ülkeleriyle daha kolay bağlantılar kurduğu bilinmektedir (Alkan ve Mercan, 2013:33,34). Ancak Gülen Cemaati'nin, Türkiye'de 15 Temmuz darbe girişimiyle doğrudan bağlantılı olduğu ortaya çıkmış zira bu girişimle, başta meclis olmak üzere, birçok kurum ve kuruluşlar bombalanmış, 250 şehit ve İki Bin'in üzerinde yaralının söz konusu olduğu bir durumda, söz konusu yapının “cemaat” değil, Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) olarak nitelendirilmesi önemlidir. FETÖ yapısıyla bağlantılı asker, emniyet ve yargı mensubu ve diğer bürokratik kesimler olduğu gibi, iş dünyasından özellikle TUSKON da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Küçük'e göre (Türkiye, 29.12.2017), FETÖ'nün ticari organizasyonu olan TUSKON yöneticileri, 17-25 Aralık Operasyonu ile gün yüzüne çıkan “hükümet-cemaat” çatışması sonrasında, hükümet ve devlet aleyhinde söylem geliştirmiş, birçok ticari toplantı ve organizasyonlarda hükümeti tehdit etmekten geri kalmamıştı. Zira TUSKON Başkanı Rızanur Meral ve bazı yöneticiler, “anayasal düzeni, meclisi ve hükümeti ortadan

kaldırmaya teşebbüs” (ntv.com.tr. 30.05. 2017) suçundan suçlanmıştı. FETÖ’ye destek veren diğer yapılar gibi, TUSKON’la ilgili karar da devam eden yargısal süreç sonunda verilecektir.

Ekonomik ve kültürel açıdan etkinlik kuran FETÖ’nün, iktidarı da kontrol etme isteğini gösteren bu durum, 17-25 Aralık Operasyonu’yla gün yüzüne çıkmıştı. Koçal (2012:104) bu durumu; AK Parti’nin, artık eski “bürokratik-oligarşik merkez”in değil, kapitalist yeni merkez’in temsilcisi olarak, paranın yani ticaretin etkinliğini ve gücünü görüp cemaatlerin kurmakta oldukları hegemonyadan pay istediği, bunun karşısında cemaatin ise, “ekonomik hegemonik” güç olarak, siyasal iktidardan ve bürokrasiden pay istediği şeklinde yorumlamaktadır. Zira Cemaat-hükümet çatışması, bir nevi iktidarı paylaşma sorununun dışı vurmuydu. Tuncel’in belirttiği gibi (2014:13), AK Parti, aslında uzun süredir iktidarda olsa da, siyasal iktidarının temelini oluşturacak güçlü örgütsel yapıdan yoksundu. Bu doğrultuda cemaatlere yakınlık göstermesi muhtemeldi. Diğer taraftan AK Parti’nin “muhafazakar demokrat” çizgisi, Öniş’in de belirttiği gibi (2010:280), sağ ve sol siyasal partilerin başarısızlıklarından faydalanan geniş bir koalisyona dayanmaktaydı ve farklı çıkar gruplarından oluşan geniş koalisyonu, uzun süre bir arada tutmak hayli zordu.

Kuşkusuz tüm Anadolu burjuvazisinin tüm kesimlerini FETÖ’yle irtibatlandırmak mümkün olmamakla birlikte, MÜSİAD’ın 15 Temmuz darbesinde ve sonrasında devletin yanında yer alması, özellikle Güney Afrika’da TUSKON’un yerini alarak başarılı çalışmalar yapması, 2018 yılını Afrika Yılı ilan ederek, Sudan, Nijerya, Güney Afrika, Nijer, Senegal, Fildişi Sahilleri, Çad, Moritanya, Etiyopya, Gana, Uganda, Tanzanya, Kenya, Somali ve Demokratik Kongo’da teşkilatlanması, bu bölgelerdeki FETÖ yapılanmasına ağır bir darbe vurmuştu (www. Memurlar.net, 17.05.2018). Güney Afrika’ya çöreklenen FETÖ, buna karşın, sosyal medya üzerinden Türk işadamları ve misyonlarına karşı karalama kampanyası başlatmakta gecikmemiş, Türkiye’de iş dünyasına yönelik tezgahlanan 17-25 Aralık kumpasının bir benzerini Güney Afrika’da FETÖ ile arasına mesafe koyan iş adamlarına yönelik hayata geçirmeyi amaçlamıştı (*Yenişafak*, 04.05.2018). Kısaca Anadolu sermayesinin; yıllardır Kemalist blok tarafından ötekileştirilen, horlanan İslamcı-muhafazakâr kesimlerin, siyaset ve ekonomide liberal değerlerle barışık olarak merkeze yürümesinde ve “merkez-çevre” paradigmasının anlamsız hale gelmesinde, önemli bir etken olduğu, zira dış politika Afrika ve Ortadoğu açılımlarıyla yeni ufuklar kazandırdığı unutulmamalıdır. Sonuçta orta ve alt sınıfa dayalı toplumsal tabanı ile ekonomik ve siyasal anlamda ‘çevre’ye dayanan bir siyasî aktör olan AK Parti, büyük sermayenin dışında kalan ve 28 Şubat’ta tasfiye edilmeye çalışılan Anadolu sermayesinin önünü açmıştır. AK Parti dönemi, öteden beri Cumhuriyet’in

seçkin zümrelerine ait olan maddî değerlerden, kurum, statü ve makamlarından, toplumun geri kalan dezavantajlı çoğunluğunun da yararlandırılmasını sağlayan bir dönemdir (Özipek, 2011:671,673). AK Parti iktidarları döneminde, piyasa ekonomisi ilkeleri ve özel sektör öncülüğünde ekonomik büyüme ve yaygın sosyal kalkınmaya ağırlık veren bir model izlenirken, KOBİ'ler için yeni doğal yatırım alanları açılmıştı. Anadolu sermayesini oluşturan KOBİ'lere verilen destek, Türkiye toplumunun sosyolojik dönüşümünde işlevsel olurken, AK Parti ve Anadolu burjuvazisinin yeni siyasi söylemi olan demokrasi, sivil toplum, insan hakları ve özgürlükler ve farklı kimliklere saygı ifade ve düşünceleri, yıllardır merkez'den dışlanan kesimlerin devletle olan ilişkilerinin geliştirilmesi için bir fırsat ve yeni kanallar açmıştır. Yeni siyasi dilin gelişmesinde Anadolu burjuvazisi; özel eğitimi, gazete, dergi, televizyon ve radyo kanallarını finanse ederek önemli rol oynamış, bir nevi kendilerine sosyo-kültürel bir meşruiyet sağlamıştır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye ekonomisi, 1930'lardan sonra devletçilik 1960'lar ve 70'lerde özel sektörün başını çektiği ithal ikâmecî anlayışın hâkimiyetinden sonra, 24 Ocak Kararlarıyla dışa açılmıştır. 1980'lerde devlet desteği olmadan, büyük ölçüde kendi yağıyla kavrularak ihracata yönelen Anadolu sermayesi, hem ekonominin dışa açılmasına ve rekabet koşullarına hem de AB üyelik sürecine adapte olarak ve katkıda bulunarak Türkiye'nin küresel ekonomiye entegrasyonunda kolaylık sağlamıştır. Temsil ettiği şirket sayısı, katma değer, dış ticaretteki payı ve önde gelen büyük sermayedarları bakımından TÜSİAD'ın gerisinde kalsa da, hitap ettiği toplumsal kitle ve zihniyet dünyası bağlamında modernleşmenin yeni aktörleri olarak ortaya çıkmış, siyasetten ekonomiye, eğitimden sivil toplum kuruluşlarına kadar siyasetin ve ekonominin yükselen aktörleri olarak, “çevre”den “merkez”e yürüyüşün öncüsü olmuştur (Mumyalmaz, 2014:373,380,381). Türk ekonomisinde “yüksek ahlak ve ileri teknoloji” prensibini benimseyen MÜSİAD, serbest piyasa girişimciliği ve ekonominin güçlenmesinde uluslararası rekabete ve ihracata dayalı büyümeyi amaçlamış (Özdemir, 2006:1), desteklediği neo-liberal ekonomi politikaları, Türkiye ekonomisi üzerindeki devlet kontrolünün azalması ve açıklığın bir sonucu olarak çok uluslu ticaret ağlarının ortaya çıkmasında işlevsel olmuştur.

Türk siyasetinde bürokratik-merkeziyetçi kadroların etkisinin kırılmasında ve kendi geleceği ve kimliğini özgürce geliştirebilecek bireylerden oluşan bir yapının oluşmasında burjuva veya orta sınıfın gelişmesi hayati önemdedir. Anadolu burjuvazisi tarafından finanse edilen ve devlet kurumları dışında çalışan yeni entelektüel kesim; insan hakları, demokrasi ve piyasa ekonomisi söylemlerini, küresel söylemlerle uyumlu olarak, siyaset dilinin yeniden

belirlenmesinde öncü rolü oynamıştır (Yavuz, 2010:11,26). Orta sınıfın gelişmesi aynı zamanda demokratikleşmenin de zeminini oluşturacaktır. Zira Türkiye’de orta sınıfın en fazla güçlenip geliştiği dönem 1980 sonrası dönem, KOBİ’lerin öncülüğünde olmuştur (Bilgin, 2007:50). Mumyalmaz’ın belirttiği gibi (2014:373), Türk ekonomisinde Anadolu burjuvazisinin etkin bir aktör olarak ortaya çıkması ve ekonomide yaşanan büyük değişimle birlikte sanayileşme süreci, Anadolu’nun her köşesine yayılmış, özellikle Gaziantep, Denizli, Kayseri, Malatya, Konya gibi şehirler hem ihracatın hem de sanayinin merkezi haline gelmeye başlamıştır.

Anadolu sermayesi, İstanbul ve çevresinde kümelenen büyük sermayenin devletle yakın ilişkisi ve rantçı faaliyetlerine ve laik seçkinlerin Batılılaşma politikalarına karşı, kendilerini Anadolu sermayesinin çıkarlarının koruyucusu ve kendi ekonomik kalkınma ve modernleşme tarzını muhafazakâr-İslamcı hassasiyetleri üzerine inşa etmiştir (Yankaya,2014:250). Cumhuriyet projesinin marjinalleştirdiği bu kesim, 1990’lı yıllarda ekonomik anlamda güçlenerek siyaseti yönlendirmeye başlayarak, “karşı elit grubunu” oluşturmuş, kendi basın-yayın organlarıyla sesini duyurmaya başlamış, güçlü ve örgütlü ekonomik altyapısıyla Türk modernleşmesini yeniden sorgulayarak, İslami hayatı kamusal alanın içine taşımayı başarmıştır (Toprak, Çarkoğlu, 2000:2,3). Eğitim olanaklarıyla altyapısını geliştiren bu kesim, modernizm tartışmalarını takip ederek, Batı’nın rejimsel niteliğine kökten tepki koymaktan ziyade, kendi değerleriyle bağdaştırmaya çalışarak, sosyo-kültürel ve ekonomik anlamda yayılan değişimin öncüsü olmuşlardır (Mumyalmaz, 2014: 378). Tepe’nin de belirttiği gibi (2010:147) günümüzde, laik “merkez”le geleneksel “çevre” arasındaki gerilim ortadan kalkmış, geleneksel kitleler kendilerini daha etken siyasi aktöre dönüştürmüştür. İslami hayat tarzını benimseyen ancak yüzü dışa ve her türlü değişime açık olan bu kesim, kazandığı ekonomik ve siyasal gücün etkisiyle Türkiye değişiminin ve modernitesinin öncülü olmuştur.

Anadolu burjuvazisi aynı zamanda Türkiye’nin, tek yönlü ve güvenlik-stratejik eksenli dış politikasını farklı açılımlar sağlayarak, dış politikanın çeşitlenmesi ve güvenlik ekseninden ekonomi temelli eksene kaydırılmasında etkili olmuştur. Şahin’in belirttiği gibi (2010:99), Anadolu burjuvazisinin Ortadoğu ve Afrika açılımı dış ekonomik ilişkilerin çeşitlendirilmesi bağlamında Türkiye’nin elini Batı’ya karşı güçlendirirken, söz konusu bu bölgelerde siyasi ve ekonomik varlığın yanında, Türk TV dizilerinin de popüler hale gelmesiyle kültürel etkinliğin de artmaya başladığı görülmüş, yoğun olarak izlenen dizilerdeki tüketim kalıpları, Türk malına olan ilgiyi de artırmıştır. Sonuçta MÜSAİD, Türkiye’yi dönüştüren önemli bir irade haline gelmiş, “çevre”nin “merkez”e yürüyüşünde

önemli etken rolü oynamıştır. Elitlerin hâkim olduğu merkez; iktisadi, sosyo-kültürel, eğitim ve bürokraside önemli engellemelerde bulunsa da, MÜSİAD değişimden yana irade ortaya koymuştur (MÜSİAD,2010:7,8).

Anadolu burjuvazisinin, Türkiye ekonomisi ve siyasetindeki değişimin öncüsü olmasına karşın, eleştirilebilir tarafı da söz konusudur. Birincisi iktidarla iç içe olmanın getirdiği iltimaslar neticesinde, başlangıçta sürekli eleştirdikleri İstanbul burjuvazisiyle aynı konuma gelme tehlikesidir. Koray'a göre (2015:37) İslami burjuvazi artık, büyük sermayenin görmüş olduğu devlet desteğini, AKP dönemiyle birlikte elde ettikleri siyasal destekle birlikte kendileri için isteme konumuna gelmişlerdir. Zira MÜSİAD ve TUSKON üyesi çoğu firmaların, olağanüstü büyümesi, ihale ve imar ile ilgili yeni düzenlemelerde kayırlmış olmasına bağlıdır. AK Parti hükümetleri döneminde, TOKİ ihalelerinin önemli bir bölümünün AK Parti'yle organik bağı bulunan ve çoğunlukla AK Parti döneminde kurulan şirketlere verildiği, bu kesimlerin MÜSİAD, TUSKON, ASKON gibi örgütlere üye olanlar yanında, milletvekilleri, parti yöneticileri ve çevrelerinden oluştuğu belirtilmektedir (Turan, 2015:310). Eren ve Bakan'a göre (2017:143), İstanbul burjuvazisi başlangıçta liberal ekonomi ve siyasi politikalar ve AB üyelik sürecine hız vermesi bakımından AK Parti'ye destek verse de, kamu ihaleleri, özelleştirmeler ve ihracatın desteklenmesinde hükümetin İslami burjuvadan yana olan tavrı karşısında, desteğini geri çekmeye başlamıştı. Özellikle Gezi Hadisesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler, hükümetin basın ve medya üzerindeki baskıcı tutumu ve otoriterleştiği yönündeki söylemler, bu durumu körüklemişti.

İkinci olarak, Anadolu burjuvazisinin birçoğunun, sektörel bazlı üretimde, yüksek katma değerli ve teknoloji yoğun ürünlerden ziyade inşaat ve hizmet sektörü gibi alanlarda yoğunlaşmasının, ekonomide uzun vadede iyileşme getirmediği ortaya çıkmıştır. AK Parti Hükümetleri döneminde, kamusal yatırımların itici gücünü oluşturan inşaat sektörü, Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)'da, yıllık ortalamanın üzerinde bir artış göstermiş, bir nevi inşaata dayalı birikim modelinin merkeze alınması (Yeşilbağ, 2016), kısa sürede ekonomide olumlu havanın esmesine yol açmıştır. Ancak double yol, köprü, evsizlere konut edindirme kuşkusuz önemli girişimler olarak görülse de, orta ve uzun vadede ekonomiyi ileriye ve geleceğe taşıyacak nitelikte olmadığı ve konjonktürel etkenlerden çabucak etkilendiği ortadadır. Zira İSO'nun yayınladığı "İlk 500 Sanayi Kuruluşu" raporunda, 2017 yılında ortaya konan katma değer yönünden, en yüksek payın yüzde 39,9 ile son iki yılda olduğu gibi, yine orta-düşük teknoloji yoğunluklu sanayiler aldığı, orta-yüksek teknoloji yoğunluklu sanayiler grubunun payı yüzde 19,5'ten yüzde 20,2'ye yükselirken, yüksek teknoloji yoğunluklu sanayiler

grubunun payının ise, yüzde 3,6 ile bir önceki yıla göre hemen hemen aynı kaldığı görülmüştür (*Hürriyet*, 30.05.2018). Bu konuda Rahmi Koç'un, "yatırımların çoğu taşa, toprağa ve çimentoya gitti. Oysa memlekete ihracat getirecek, rekabeti kuvvetlendirecek 'greenfield' dediğimiz yeni yatırımlar, yeni fabrikalar ve yeni işyerleri açılması lazımdır" (Akyol, *Hürriyet*, 04.05.2018) şeklindeki yorumu önemli olup, süratle teknoloji yoğun ürünlerin üretime geçilmesi elzemdir.

Son olarak Anadolu burjuvazisinin, İki Binli yılların başında sahip çıktığı demokrasi, hukukun üstünlüğü ve serbest piyasa söylemini ikinci plana attığı yönünde algı oluşmuştur. Dağı'ya göre (2010:135), AK Parti'nin AB üyelik sürecine sahip çıkması, başta TÜSİAD olmak üzere diğer tüm hükümet dışı örgütler, medya, sosyal demokrat ve liberal kesimler tarafından desteklenmiş ve hükümete önemli derecede meşruiyet zemini sağlamıştır. Ancak, hükümetin son dönemde otoriterleştiği, hukuk devleti ilkesini ihmâl ettiği ve özgürlükleri baskıladığı yönünde eleştiriler yükselmeye başlamış, ancak Anadolu burjuvazisinin başlangıçta diline doladıkları demokrasi ve özgürlük söylemlerine fazla sahip çıkmadığı görülmüştür. Turan'a göre (2015:391,392), hükümetle organik bağ içinde bulunan İslamcı burjuvazinin, bir nevi "yönetici fraksiyona" dönüşümünün politik alana yansması, neoliberal ekonomi ve siyasi felsefeyle gerilimin artmasına yol açmıştır. Kısaca Eren ve Bakan'ın da belirttiği gibi (2017: 145,146), Türkiye'de burjuvazinin devlet eliyle oluşturulması, "devlete yaslanmaya" neden olabilmekte, sermaye birikim sürecini devlet aracılığıyla sağlayan burjuvazi, genelde devletle çıkar çatışması yaşamamaktadır. Zira ulusal burjuvazi 2000'li yıllara kadar; İslami burjuvazi de 2000 sonrasında devlet tarafından desteklenmiştir. Anadolu burjuvazisinin, tıpkı İstanbul merkezli devletçi burjuvazisi gibi, sırtını siyasal iktidara veya devlete dayamasıyla ve her konuda onun rengini almasıyla, siyasal iktidarın veya devletin her türlü antidemokratik uygulamaları karşısında, dile getirebileceği hiçbir şeyin olamayacağı gerçeği akılda tutulmalıdır. Siyasi iktidarların gelip geçici olduğu ancak demokrasinin ve demokratik yönlü değişimin kalıcılığı getirdiği unutulmamalıdır.

Kaynakça

"Afrika'da 17/25 kumpası", *Yenişafak*, 04.05.2018, <https://www.yenisafak.com/gundem/afrikada-17-25-kumpasi-3269171>. Erişim: Aynı tarih

AKALIN, Güneri, "Türkiye'de Devletçilik Hareketi ve Sosyo-Ekonomik Maliyeti", *Liberal Düşünce Dergisi*, 1996/1, ss.85-92.

AKARÇAY, E. (2009), Türkiye'de İslam Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, VI. *Ulusal Sosyoloji Kongresi*, 6. *Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, http://www.sosyolojiderneği.org.tr/kutuphane/icerik/akarçay_erhan.pdf. Erişim: 12.04.2018.

AKYOL, Taha, “Ekonomiye Dikkat”, *Hürriyet*, 04.05.2018. <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/ekonomiye-dikkat-40825371>. Erişim: 04.05.2018.

AKTAY, Yasin (2011), *Karizma Zamanları*, Timaş Yayınları, İstanbul.

ALKAN, Haluk, AYDIN, Uğur, “Türkiye’de İşadamları-Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD”, *Toplum ve Bilim*, Yaz 2000, N.85, ss. 133-155.

ATAMAN, Muhittin (2014), “Özal ve Özalizm: Siyasette Yeniden Yapılanma”, *İç ve Dış Gelişmelerle Türkiye’nin Demokrasi Tarihi:1946-2012*, (Ed).T. Ü. Bilgiç, C. Göktepe, Ufuk Yayınları, İstanbul. Ben Kapitalist Değilim”, *Milliyet*, 17 Ağustos 1993.

BAHARÇİÇEK A. BAKAN S. ARPACI I. (2012), “Türkiye’de Demokrasinin Derinleşmesi Süreci Üzerinde Necmettin Erbakan’ın Etkisi”, Turgut Özal Uluslararası Siyaset ve Ekonomi Kongresi II, Malatya. 14.04.2012.

BAYRAMOĞLU, Ali (2006), *Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz: Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, TESEV Yayını, İstanbul.

BERİŞ, H. Emrah (2008), Türkiye’de 1980 Sonrası Devlet Sermaye İlişkileri ve Parçalı Burjuvazinin Oluşumu, Ekonomik Yaklaşım Kongresi, Ankara.

BEZCİ, B. MIŞ, N. (2012). “İslamcılığın dönüşümünü tartışmak”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi: İslamcılığın Dönüşümü Özel Sayısı*, 14(1), ss.1-17.

BİLGİN, Vedat (2007), *Türkiye’de Değişimin Dinamikleri*, Ankara: Lotus Yayını.

BORATAV, Korkut (2005), *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Dönüşüm*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.

BÖLÜKBAŞI, Mustafa, “Milli Görüşten Muhafazakâr Demokrasiye: Türkiye’de 28 Şubat Süreci Sonrası, İslami Elitlerin Dönüşümü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2012, C.1, S.2, ss. 166-188.

BULAÇ, Ali (2009), *Göçün ve Kentin Siyaseti: MNP’den SP’ye Milli Görüş Partileri*, Çıra Yayınları, İstanbul.

ÇAHA, Ömer (2007), *Dört Akım Dört Siyaset*, 3. Baskı, Orion Yayını, Ankara.

DOĞAN, A. Ekber (2010), İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, (Ed) İ. Uzel, B. Duru, Phoenix Yayını, Ankara.

DAĞI, D. İhsan (2010), “Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik ve Meşruiyet Arayışında Kimlik, Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi”, *AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, (Ed). H. Yavuz, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.

DUMAN, M. “Türkiye’de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili”, *Sosyoekonomi*, 2007,3(5), 33-46.

DURAN, Burhanettin (2005), “AB Üyeliği Türkiye’nin ve Avrupa’nın Yeniden ‘İcad’ını Getirebilir mi?”, *Liberal Düşünce*, Sayı: 40, Güz, ss.1-39

EFEGİL Ertan , “Türk Dış Politikasında Siyasal Kültürün Etkisi: Kemalist Siyasal Kültürün Evrimleşmesi”, *Akademik Bakış*, 5/10,ss. 2012c,189-207.

ERDOĞAN, Seyfettin (2004), *Politik Konjonktür Hareketleri Teorisi Perspektifi ile Siyaset-Ekonomi İlişkisi*, Değişim Yayını, İstanbul.

ERDOĞAN, Mustafa (2016), “Türk Politikasında Bir Reformist: Turgut Özal”, *Özal’lı Yıllar: Siyaset, İktisat Zihniyet*, (Ed). İ. Sezal-İ.Dağı, Beta Yayını, İstanbul.

EREN, S. Sıla (2017), “2000’lerde Türkiye’de Burjuvazi Sınıfının Siyasal Dönüşümü”, *Birey ve Toplum*, Bahar 2017, C.7, S.13, ss.127-149.

EROL M. Seyfettin ve OZAN Emre, “Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru Olarak Siyasal Rejim, *Akademik Bakış*, 4/8, 2011, ss. 13-39. “FETÖ, MÜSİAD’a yönelik iftira kampanyası yürütmektedir”, <https://www.memurlar.net/haber/749381/> Erişim: 17.05.2018.

FULLER E. Graham (2008), *Yükselen Bölgesel Aktör: Yeni Türkiye Cumhuriyeti*, (Çev). M. Acar, 4. Baskı, Timaş Yayını, İstanbul.

GÖZEN Ramazan (2006), “Türk Dış Politikasında Vizyon ve Revizyon”, *Doğu’dan Batı’ya Dış Politika: Ak Partili Yıllar*, (Der). Z. Dağı, Orion Yayını, Ankara.

GÖZEN Ramazan (2009), *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye’nin Dış Politikası*, Palme Yayıncılık, Ankara.

GÜNER, A. Oktay (1978), *Türkiye’nin Kalkınması ve İktisadi Devlet Teşekkülleri*, 2 Bsk, Damla Yayınevi, İstanbul.

GÜLALP, Haldun (2003), *Kimlikler Siyaseti: Türkiye’de Siyasal İslam’ın Temelleri*, Metis Yayınları, İstanbul.

HAENNİ, P. (2005), *Piyasa İslamı*, (Çev). L. Ünsaldı, Maki Yayın, Ankara. “İhlas Finans’a Kilit Vuruldu”, *Milliyet*, 11 Şubat 2001.

KAHRAMAN H. Bülent (2007), *Postmodernite İle Modernite Arasında Türkiye*, Agora Kitap

KAHRAMAN H. Bülent (2008), *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi: Kavramlar Kuramlar Kurumlar*, İstanbul, İdil Matbaacılık.

KEYDER, Çağlar (2004), *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, 3. Bsk, Metis Yay, İstanbul.

KEYDER, Çağlar (2015), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

KEYMAN Fuat, KOYUNCU Berrin, “AKP, MÜSİAD Ekonomik Kalkınma ve Modernite”, *Düşünen Siyaset*, C. 19, ss. 105-128.

KOÇAL, Vedat, “Çevre’den ‘Merkez’e Yönelim Bağlamında Türkiye’de Muhafazakârlığın Dönüşümü: Siyasal İslâmcılıktan Muhafazakâr Demokratlığa AK Parti Örneği, 2012, *Bilgi, Yaz / Summer*, ss.81-111.

KORAY, Meryem (2015), *AKP Dönemi: Neo-Liberalizm, Neo-Muhafazakarlık, Neo-Popülizm Beşiğinde Sallanan Sosyal Devlet ve Sosyal Politika*, *Himmet Fitrat Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika*, (Der). M. Koray, A.Çelik, İletişim Y.İstanbul.

KÖKER, Levent (2002), “Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme Devlet ve Demokrasi”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, 2. Baskı,(Ed) İnsel, İletişim Yay. İstanbul.

MUMYAKMAZ, Alper, “Elitlerin Yeni Yüzü: İslami Burjuvazi”, *Mustafa Kemal Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, C.11, S.27, ss.367-382.

MÜSİAD (2005), *MÜSİAD 15. Yıl:1990-2005*, (Der). Ş. Dolu, MÜSİAD, İstanbul.

MÜSİAD (2010), *MÜSİAD 20. Yıl*, MÜSİAD, İstanbul.

NEBATİ, Nureddin (2014), *Milli Görüş’ten Muhafazakâr Demokrasiye*, Alfa Y, İstanbul.

ORAN Baskın (2004), “Dönemin Bilançosu”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar*, (Ed) B. Oran, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÖNİŞ, Ziya, UMUT, Türem, “Business, Globalisation and Democracy: A Comparative Analysis Of Turkish Business Associations”, *Turkish Studies*, 2001, C.2, N.2, pp.94-120.

ÖNİŞ, Ziya, “Political Islam at the crossroads: From hegemony to co-existence”, *Contemporary Politics*, Vol.7, No.4, pp.281-288.

ÖNİŞ, Ziya (2010), “Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Ekonomi-Politiği”, *AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, (Ed). H. Yavuz, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.

ÖZEN, Hayriye (2011), “Turgut Özal”, *Türkiye’de Siyasal Liderlik: Dönemler Özellikler ve Karşılaştırmalar Menderes, Demirel ve Erdoğan Örnekleri*, (Der) E. Toros, Atılım Üniversitesi yayınları.

ÖZBUDUN, Ergun (1990), “Türkiye’de Siyasal Kültür ve Demokrasi”, Türk Demokrasi Vakfı (TDV), (Haz) H. Erkan, Dokuz Eylül Üniv. Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enst. Yayınları.

ÖZBUDUN, Ergun (2011), *Türkiye’de Parti ve Seçim Sistemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları:366, İstanbul.

ÖZDEMİR. M. ASLAN, H. (2017), “Türkiye’de İslami Finansın Dönüşümün Ekonomi Politiği”, *SETA*, İstanbul.

ÖZKAZANÇ, Alev (2007), *Siyaset Sosyolojisi Yazıları: Yeni Sağ ve Sonrası*, Dipnot Yayınları, Ankara.

ÖZTÜRK Özgür, “Türkiye’de Sendikal Mücadele, Sermaye Birikimi, MESS ve Koç Holding”, *Praksis Dergisi*, 2009, ss. 337-361.

ÖZİPEK, B. Beraat (2011), “Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) dönemi iç ve dış politika (2002-..). (Ed.) A. Çaylak, M. Dikkaya, C. Göktepe, H. Kapu, *Osmanlı’dan İki Binli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, 3. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara.

SARIBAY, A. Yaşar (1985), *Türkiye’de Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*, Alan Yayıncılık, İstanbul.

SUNAR, İlkyay (2010), *Demokrasi: Türkiye Serüveni*, Doruk Yayıncılık, İstanbul.

ŞAHİN Mehmet (2010), “Anadolu Kaplanları Türkiye’yi Ortadoğu ve Afrika’da Etkili Kılıyor”, *Ortadoğu Analiz*, C.2, S.17, ss. 95-99.

TEAZİS, Christos (2014), *İkincilerin Cumhuriyeti Adalet ve Kalkınma Partisi*, Mızrak Yayınları, İstanbul.

TEPE, Sultan (2010), “İslami Eğilimli Bir Parti Olarak Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Değişim Vaatleri, Çelişkileri ve Sınırları”, *AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, (Ed). H. Yavuz, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.

TOPRAK, B. ÇARKOĞLU, A. (2006), *Değişen Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, TESEV, http://tesev.org.tr/wpcontent/uploads/2015/11/Degisen_Turkiyede_Din_Toplum_Ve_Siyaset.

TUNCEL, Gökhan (2013), “Siyasal Partilerin Örgütsel Yapısındaki Değişim”, *Küreselleşme Uluslararası Sistem ve Siyasi Partiler*, (Ed). G.Tuncel, Bilsam, Malatya.

TURAN Bülent (2015), *Neoliberalizm, AKP ve Kamu Alımları Düzeni: 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu ve Değişiklikleri Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi. Ankara. “Türkiye’nin Sanayi Devleri Açıklandı”, *Hürriyet*, 30.05.2018, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/son-dakika-turkiyenin-sanayi-devleri-aciklandi-40851230>. Erişim:30.05.2018

KÜÇÜK, Cem, “TÜYAP ile FETÖ’cü TUSKON Arasında Nasıl Bağlantı Var”, *Türkiye*, 29.12.2017. <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/599910>. Erişim (08.05.2018).

YANKAYA, Dilek, “28 Şubat, İslami Burjuvazinin İktidar Yolunda Bir Milat”, *Birikim*, Temmuz 2012, N.278, ss. 29-37.

YANKAYA, Dilek (2014), *Yeni İslami Burjuvazi: Türkiye Modeli*, İletişim Y. İstanbul.

YAVUZ, M. Hakan (2001), “Değişen Türk Kimliği ve Dış Politika: Neo-Osmanlıcılığın Yükselişi”, *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, (Ed). H.Çalış vd, Liberte Yayınları, Ankara.

YAVUZ, Hakan, “Turkish identity and foreign policy in flux: The Rise Of Neo-Ottomanism”, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 2007, C. 7, N.12, ss.19-41.

YAVUZ, M. Hakan (2008), *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti*, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.

YAVUZ, Hakan (2010), “Giriş: Türkiye’de İslami Hareketin Dönüşümünde Yeni Burjuvazinin Rolü”, *AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, (Ed). H. Yavuz, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.

YILMAZ, M. (2005). Darbeler ve İslamcılık. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, (Ed.) Y. Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 632-651.

YÜCEKÖK, A. (1976), *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

ZÜRCHER E.Jan (2017), “Yeni Elitlerden Yeni Siyaset”, Doxa Sosyal Bilimler Platformu, (Çev). Berk Sağır, <https://www.doxaplatfrom.org/blog/2017/12/21/eric-jan-zurcher-turkiye-yeni-elitlerden-yeni-siyaset> Erişim: 27.03.2018